

ДИХОТОМІЯ РОЗУМУ І СЕРЦЯ У ТВОРЧОСТІ ПАНТЕЛЕЙМОНА КУЛІША (на прикладі поетичних збірок “Хуторна поезія” і “Дзвін”)

Розглянуто зв'язок поетичної творчості П. Куліша з філософськими образами розуму і серця. Наголошено на тематичному розширенні та доповненні кола ідей Г. Сковороди під час адаптації їх до сучасності, що спричинилося до порушення нових питань, наприклад, проблеми “корисної” / “шкідливої” історичної пам'яті тощо.

Ключові слова: *дихотомія розуму і серця, забруднене / чисте / віще серце, темний розум, хижацтво, правдива / брехлива правда, правдива німотна правда, “корисна” / “шкідлива” історична пам'ять, семи голосу / німоти.*

Творча спадщина П. Куліша, зокрема його художні й епістолярні тексти, доволі неоднозначна. Так, для аналізу його світоглядних позицій ранні дослідники беруться за студіювання його літературного доробку, Ю. Шерех звертається до жанру листа, наголошуючи на тісному зв'язку особистого і національно-політичного у його свідомості [12, с. 19]. Засновуючись на відомому твердженні М. Гайдеггера про те, що “не ми говоримо мовою, а мова говорить нами”, висновуємо, що художній та епістолярний варіанти реалізації поглядів П. Куліша як інваріанта його думки не дуже різняться, саме тому з її допомогою Ю. Шереху вдалося встановити, що негативне ставлення П. Куліша до козацтва було характерне для його ранньої творчості. Висловлений кризь поетичну мову філософський світогляд, що був синтезом “релігійних, просвітницьких, романтичних і згодом позитивістських уявлень” [7, с. 10], спрямованих на виявлення сутності українських історико-культурних процесів і явищ, вважають таким, що зазнав певних змін упродовж свого розвитку. Водночас тканина художніх творів письменника, зокрема його поетичних збірок 1880–1890-х рр., сублімує ідеї правди, добра, моральності тощо в образах і поняттях. Як одне з об'ємних понять, що охоплює низку інших, можна виокремити дихотомію розуму і серця. Таким чином, мета цієї роботи – розкрити це художнє явище на матеріалі поетичних збірок “Хуторна поезія” і “Дзвін”, а також деякі супровідні, що посідають периферію його значення.

У 1880–1890-х рр. П. Куліш формує *гуманістично-просвітницькі та націонал-культурницькі* ідеали (Є. Нахлік), які Є. Нахлік досить слушно пов'язує з його християнськими переконаннями й історіософською думкою [7, с. 165]. Так, в “Історичному оповіданні”, що є настановчим словом до поетичної збірки “Хуторна поезія”, пізній П. Куліш спирається на ідеї Святого Письма, а також осмислює деякі історичні факти (як-от: “Ми знали, що в Англії не право і не декрет, а культура знищила кречацтво” [5, с. 13]), що визначають шлях безкровної боротьби. Відповідно до цього, одним із центральних образів його поезій стає Слово, яке може бути наділене як чуттєвими (кордоцентричними) конотаціями, так і смисловими (логоцентричними) значеннями.

Імовірно, з-поміж чинників, що посприяли дерадикалізації Кулішевої думки, було зацікавлення українським фольклором, зокрема ознайомлення з історичною пісенною епікою з її здебільшого амбівалентним образом козацтва. Аналіз загальновідомої думи “Сокіл і Соколя”, або думи про Івана

Богуславця, де порушено проблему турецького невольництва, ставить перед дослідником низку запитань, одним з яких є мотивація визначення належності *своїх* (за релігійним критерієм) – соколів – до світу *чужого*. Застосування семіотичного методу аналізу до українських народних дум, запропонованого А. Корневим в одній зі статей з метою комплексного підходу до вирішення зазначеного питання, дає змогу припустити, що українська свідомість сприймала козаків як завойовників і визволителів водночас, зачасти не роблячи суттєвої різниці між ними і татарами на підставі соціального критерію¹: схожа зовнішня атрибутика (шаровари, шабля тощо) та факт їхнього приходу з неосвоєного степу, що, згідно з міфологічними уявленнями, належав до простору *чужого*: “У неділю барзе ранопораненьку / Налетіли соколи з чужої далекої сторони, / Да сіли-упали в лісі на преудобному дереві на орісі, / Да звили собі гніздо шарлатное” [9]. У думі також підкреслено *хижацьку* (як і в П. Куліша) природу козацтва: “Як полетів ясен сокіл у чистее поле / Живності доставати; / Ой да живності не достав, / А соколя своє, бездольне, безродне дитя,

¹ А. Корнев наголошує на “схемі «чужі–свої–чужі»”, яка ілюструє генезу татар в українській свідомості [3, с. 756].

утеряв” [9]). У зв’язку з цим цікавими виглядають спостереження Є. Нахліка, який зауважує, що П. Куліш 1880–1890-х рр. вважав “повернення до своїх питомих джерел, традицій, відродження своєї хліборобської ментальності, національної тотожності” одним зі шляхів вирішення українцями комплексу “хижацтва” [7, с. 182]. Таким чином, генезу його історіософських пошуків щодо ідентифікації козацтва як деструктивного явища можна вбачати також у фольклорних джерелах.

У пролозі до “Хуторної поезії” П. Куліш намагається поєднати мотиви серця та розуму, а тому цитує такий вислів Св. Павла: “Браттє мое, не бувайте діти розумом. Бувайте дітьми серцем, а розумом – дорослі” [5, с. 10]. Проте ідейним початком цього шляху варто назвати поему “Великі проводи”, де отаман Голка шукає баланс між звичним для повстанців кордоцентричним настроєм боротьби (національно-патріотичні почуття), що ним позначена збірка “Досвітки” в цілому, й ідеалами просвітницького гуманізму (моральний вплив, гласність) [7, с. 155], з якого випливає християнський кордоцентричний гуманізм.

Прикметним видається відкриття збірки “Хутірна поезія” віршем-зверненням “До кобзи”. Функційно цей інструмент зближується у П. Куліша із дзвоном, проте має низку окремих властивостей: 1) зберігає “своє слово” “поки із мертвих воскресне Україна” [4, с. 176-177]; 2) наближає “день божого суду” [4, с. 199]; 3) докорінно змінює цінності колективного (не)свідомого (“Заговорить вона (кобза. – О. А.) / І до самого дна / Переверне лукаву споруду” [4, с. 198]). Цей алегоричний образ, що є одним із центральних у збірці, в цьому вірші виступає своєрідним організаційним центром, навколо якого зосереджуються семи¹ *голосу* (“Голосом Правди святої дзвони” [4, с. 176]) і *німоти* (“Хто не здоліє озватись ділами / Хай обізветься нікими сльозами” [4, с. 176]), що у подальшому тексті залежно від характеру змісту набуватимуть додаткових значень.

Вартим уваги є зв’язок образу “кулішівського” Слова з образами серця / розуму. Зокрема, у вірші “Рідне слово” П. Куліш цілком в есхатологічних традиціях християнства інтерпретує уривок-“подражаніє” Т. Шевченка “Я на сторожі коло їх / Поставлю слово” [4, с. 177], а саме диференціює два просторово-часові епічні періоди в історіософському руслі: перший, філософія буття українців до Страшного суду; другий, їхнє буття після Страшного суду. Проте якщо в поезії “Подражаніє 11 псалму” Т. Шевченка дія розпочинається, передовсім, з духовного простору, основним її мотиватором є трансцендентальне начало (Абсолют), то у П. Куліша, який більше погоджується з Т. Шевченком, ніж полемізує з ним, такий смисловий акцент зсунуто у напрямі трансцендентного², а саме – до тих понять, які виділено в окрему категорію на основі спільного епітета “рідний”. Відповідно, спостерігаємо поступове нарощування автором значеннєвої варіативності семи *голос* (“рідні слово / правда / розум”), що належить до другого типу хронотопу (буття після Страшного суду) як антонім до семи *німота*.

Мотив порушення німоти знаходимо у вірші “Слово правди”, де чітко проглядаються риси байронічної поетики: концепт індивідуалізму, розчарований герой, що перебуває у конфлікті зі світом, стає жертвою долі, змушений утікати від “лицемірів нищих”, але опиняється серед безсловесних істот: “Я втік од тих, хто на костях осівся, / І між звірят вселився безсловесних / [...] / Одним один душею між чудовищ, / [...] / Шукав одради в помислах свободних” [4, с. 181]. Поєднання окремих рис байронічного романтизму з раціональним аналітизмом, вважаємо, приводить до нового на той час вирішення конфлікту: причину самотності ліричного героя автор вбачає у культурному обезголовленні нації (“В крові й руїні цвіт найкращий згинув” [4, с. 181]). Беручи до уваги працю Є. Нахліка, можна припустити, що на моральному рівні цьому посприяло “засилля тюркського етнопсихологічного елемента” [7, с. 183]. Це явище можна прирівняти до сквородинівської “сліпоти духовної”, відсутності єднання “з присутнім у собі Богом” [11, с. 395]. Це явище простежуємо як таке, що для України знайде своє кульмінаційне вираження у репресивних 1930-х р., коли сталінська машина руками багатьох українців, вражених азійським комплексом (у розумінні П. Куліша), знищить майже всю українську еліту.

Образ правди, всупереч тому, що він входить до складу цілісної позитивно конотованої полісеми *голос*, все-таки не можна назвати однозначним. До прикладу, в цій збірці поезій спостерігаємо формування П. Кулішем такої центральної опозиції історіософського змісту, як *правдива правда – брехлива правда* й альтернативної до неї – “*корисна історична пам’ять* – “*шкідлива історична пам’ять*”, що метафорично звучить як парадокс зіткнення тавтології й оксиморону. Крім того, варто зазначити, що основу цієї, так званої “драбини”, становить функційно периферійне, однак онтологічно базове для двох попередніх полярних смислових пар, протиставлення за походженням *розум–почуття*. Саме вони внаслідок формування деякого середовища (порядок / хаос) надають якісних відтінків таким осьовим поняттям, як *правда* й *історична пам’ять*.

¹ Ужито в метафоричному значенні.

² Терміни ужито у посткантівському розумінні.

До культури “забрудненого” серця¹ (згідно з П. Кулішем) можемо залічити ті стани суб’єкта, що, передовсім, виходять зі сфери чуттєвого: хижацтво, варварство, дикунство тощо. Отже, вступаючи в дію, цей суб’єкт покладається на емоції, які згубно впливають також на його розум: “Народе без пуття, без честі і поваги, / Без правди у звітах предків диких, / Ти, що постав з безумної одваги / Гірких п’яниць та розбишак великих!” [4, с. 188]. Таким чином, розуміння поетом філософії історії козацтва (духовно “азіатського”) у збірці “Хуторна поезія” як шляху “забрудненого” (палкого / дикого) серця з похідними *брехливою правдою* (“Нам сором, а тобі, стара, байдуже: / Ти все своїй дрібній темноті плещеш. / Туманити людей ти й не хотіла б, / Та се така твоя брехлива правда” [4, с. 186]) і *шкідливою історичною пам’яттю* (“...із беззубими водившись, / Старовини, мов реп’яхи, набрались” [4, с. 185]), з якого необхідно звертати до ідеалів розуму з його похідними *правдивою правдою*, *корисною історичною пам’яттю*, зумовлюють властиві “Кулішеві негациї до козацтва як явища, чужого справжньому «староруському духові»” [4, с. 183].

На сторінках збірки “Дзвін” П. Куліш переосмислює іманентний Дж. Байрону лейтмотив гордої самотності ліричного героя у руслі прояву світу чуттєвого. Ілюстрація його еволюції вкладається у схему *“забруднене серце – чистий розум – чисте серце”*: “Стою один серед німих волів-биків [...] / Стою і думаю: про що господь мені / Тут жити повелів між стадом без’язиким / Між тварями, що вік вікують тут у тьмі” [4, с. 215]; далі: “Безсмертні в душі в нас усі до одного, / Хто Мономахову перереховав корону”; насамкінець: “Благословляй-хвали Всевишнього й за те, / Що не мовчиш один між стадом без’язиким. / Да не смущається твій дух і знай росте / Над темними людьми і над письменством диким” [4, с. 216].

У вірші “Прокид від сну” автор, варіюючи форму стрижневої дихотомії розуму і серця, розвиває мотиви *“корисної” / “шкідливої” історичної правди*. Так, темний розум, на відміну від *віщого серця*, може продукувати тільки оманливу індивідуальну правду: “А в співах правду *темний розум* душисть”; “Тверезу правду віщим серцем чую” [4, с. 221]; *присутність-відсутність хмелю / темряви письменської* (“Аж ось проснувся і прославив бога, / Що стуманілих письменців не бачу / [...] / Що оминув хмеловину козаку” [4, с. 221]). У цій поезії з’являється образ *правдивої німотної правди*, що охоплює *дике серце* “простака широкодумного” і не може матеріально виразитись через відсутність засобів, які надає освіта: “Живе народ убогий, та розумний / [...] / Та в серці дикому ховає правду / Останню голих бідолах одраду” [4, с. 221]. Такі люди не вбережені від подальших хибних оцінок дійсності через закриття у своєму суб’єктивізмі.

Водночас П. Куліш розширює діалог між ліричним героєм і натовпом через надання останньому голосу: “Кобзарю! Не дивись ні на хвалу темноти” [4, с. 240] (“Поетові”). І все ж, незважаючи на те, що в поезіях “Дзвону” П. Куліш “значною мірою продовжив свій віршований громадянсько-естетичний маніфест і політичний памфлет” [7, с. 179], динаміка концептуального розкриття дихотомії серця і розуму, порівняно з попередньою збіркою, дещо уповільнена. Так, П. Куліш вводить нову опозиційну пару, ґрунтовану на нівеляції будь-яких ієрархічно зумовлених зв’язків між образами серця і розуму на тлі всемогутньої Божої віри, що виводить їх з поля руху в переважно статичну площину. Це впливає на структуру полісеми *голосу*, яка втрачає базову бінарну опозицію *серце-розум* і формує іншу мовно-образну полісеми антономічного змісту, набутого внаслідок абсолютної зверхності трансцендентального начала – Бога: “Перечитаймо знов божественні скрижалі; / Читання пильне нас до правди доведе, / І будем правдою ума і серця жити, / Грядуще сяєво у темряві носити” [4, с. 248].

Варто наголосити, що зазначені мотиви збірки “Дзвін” виокремлені як панівні, але не повсюдні, інколи взаємосуперечливі.

Отже, поняття дихотомії розуму і серця у творчості П. Куліша (на прикладі поетичних збірок “Хуторна поезія”, “Дзвін”) охоплює такі образи, як: *забруднене / чисте / віще серце, темний розум, хижацтво, правдива / брехлива правда, правдива німотна правда, “корисна” / “шкідлива” історична пам’ять, семи голосу / німоти* тощо. З одного боку, зазначені поняття тісно корелюють зі світоглядною системою Г. Сковороди, зокрема питаннями *чистого / стихійного серця, проклятої (старої) / божої (нової) волі* тощо, з другого – порівняно ширша диференціація спричиняється до якісно нових конотацій, як-от: появи образу *“корисної” / “шкідливої” історичної пам’яті*. Як бачимо, П. Куліш виводує не лише філософську систему, ідеї якої дотичні до тенденцій у літературі другої половини ХІХ ст. (твори Б. Грінченка, О. Кониського, І. Нечуя-Левицького), а й порушує актуальні для сьогодення проблеми (як-от: повернення власного голосу, відновлення історичної пам’яті тощо), що висвітлюються сучасними українськими літераторами, зокрема О. Забужко, Ю. Андруховичем, В. Кожелянком, С. Жаданом та ін.

¹ Як відомо ще з досліджень Д. Чижевського, Г. Сковороди, з філософією якого був добре обізнаний П. Куліш, вважав серце осердям своєї філософії. В. Шевчук, аналізуючи вчення Г. Сковороди, зауважує дуалістичність тлумачення символу: філософ поділяє його на “чисте й світле” серце, що “є істинний Бог” і на “стихійне з попелу”, що “є нечистий дух” [11, с. 390–392].

Література

1. Бойко-Блохин Ю. Великий клясик української літератури П. О. Куліш / Ю. Бойко-Блохин. — Мюнхен—Чернівці, 1997. — 50 с.
2. Зеров М. Твори: в 2 т. / М. Зеров.— К.: Дніпро, 1990. — Т. 2. — 601 с.
3. Корнев А. Семіотичні коди у національному пісенному фольклорі в контексті культурологічного дослідження: доба Хмельницького / А. Корнев // Народознавчі зошити. — К.: Інститут народознавства НАН України, 2010. — № 5-6. — С. 754–757.
4. Куліш П. Твори: в 2 т. / П. Куліш. — К.: Дніпро, 1989. — Т. 1. — 654 с.
5. Куліш П. Хуторна поезія / П. Куліш. — Львів: Товариство імені Шевченка, 1882. — 137 с.
6. Нахлік Є. Нація – Література – Державність: Погляд П. Куліша / Є. Нахлік // Пантелеймон Куліш: матеріали і дослідження. — Львів: Коць, 2000. — 410 с. — С. 69-80.
7. Нахлік Є. Пантелеймон Куліш: особистість, письменник, мислитель: у 2-х томах / Є. Нахлік. — К.: Український письменник, 2007. — Т. 2. — Світогляд і творчість Пантелеймона Куліша. — 462 с.
8. Сковорода Григорій. Твори: у 2 т. / Григорій Сковорода. — К.: Обереги, 2005. — Т. 1: Поезії. Байки. Трактати. Діалоги. — 528 с; Т. 2: Трактати. Діалоги. Притчі. Переклади. Листи. — 479 с.
9. Сокіл і Сокола [Ел. ресурс]. — Режим доступу [станом на 23.04.2014]: <http://www.ebk.net.ua/Book/buunt/dumy/13.htm>.
10. Філон М. Слово-образ "серце" в поезії П. Куліша / М. Філон // Пантелеймон Куліш і українське національне відродження: доповіді та повідомлення наукової конференції, присвяченої 175-м роковинам від дня народження письменника. — Харків: Харківський держ. ун-т, 1995. — 96 с. — С. 76–81.
11. Шевчук В. Пізнаний і непізнаний Сфінкс: Григорій Сковорода сучасними очима: розмисли / В. Шевчук. — К.: Пульсари, 2008. — 528 с.
12. Шерех Ю. Пороги і запоріжжя: Література. Мистецтво. Ідеології: [у 3 т.] / Ю. Шерех. — Харків: Фоліо, 1998. — Т. 2. — 366 с.

The article focuses on the relation between poetry by P. Kulish and the philosophical objects of intelligence and heart. It also makes an accent on the thematic extension of H. Skovoroda's ideas and their deepness based on the temporary adaptation. These points raise new questions, for instance, the question of "helpful" / "harmful" historical memory etc.

Key words: a dichotomy of intelligence and heart, dirty / clean / prophetic heart, the opaque intelligence, predaciousness, true / false truth, true voiceless truth, "helpful" / "harmful" historical memory, concepts of voice / muteness.